अखिलभारतीय—प्राच्यविद्यासम्मेलनम्

शतवर्षमहोत्सवग्रन्थमाला—८

श्रीमद्बादरायणप्रणीतः

ब्रह्मसूत्रपाठः

शाङ्करभाष्यानुसारी

(पुनर्मुद्रणम्)

प्रधानसंपादकः

आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी

कुलगुरु

संपादकः

आचार्यः मधुसूदनः पेन्ना

संचालकः संशोधन—प्रकाशनविभागः

राष्ट्रहिताय संस्कृतम्

कविकुलगुरु—कालिदास—संस्कृत—विश्वविद्यालयः

रामटेकम्, जि. नागपुरम् (महाराष्ट्रम्)

तथा

न्यू भारतीय बुक कॉर्पोरेशन, नव देहली

2020

अखिलभारतीय–प्राच्यविद्यासम्मेलनम्
शतवर्षमहोत्सवग्रन्थमाला – 8

श्रीमद्बादरायणप्रणीतः

ब्रह्मसूत्रपाठः

शाङ्करभाष्यानुसारी

(पुनर्मुद्रणम्)

प्रधानसंपादकः

आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी

कुलगुरु

संपादकः

आचार्यः मधुसूदनः पेन्ना

संचालकः संशोधन–प्रकाशनविभागः

कविकुलगुरु–कालिदास–संस्कृत–विश्वविद्यालयः

रामटेकम्, जि. नागपुरम् (महाराष्ट्रम्)

2020

शीर्षकम्	–	ब्रह्मसूत्रपाठः
लेखकः	–	श्रीमद्बादरायणः
प्रधानसंपादकः	–	आचार्यः श्रीनिवासः वरखेडी कुलगुरु, क.का.सं.वि., रामटेकम्
संपादकः	–	आचार्यः मधुसूदनः पेन्ना संचालकः संशोधन–प्रकाशनविभागः क.का.सं.वि., रामटेकम्
अखिलभारतीय– प्राच्यविद्यासम्मेलनम्	–	प्रो. गौतमः पटेल, अध्यक्षः प्रो. सरोजा भाटे, सचिवा प्रो. गणेशः थिटे, उपाध्यक्षः
संपादकमण्डलम्	–	डॉ. दिनकर मराठे, क.का.सं.वि., रामटेक डॉ. वीणा गानु, नागपुर.
प्रकाशनवर्षम्	–	**2020**
आवृत्तिः	–	प्रथमा
मूल्यम्	–	**60.00**
आय.एस.बी.एन.	–	978-8183-153-744
मुखपृष्ठम्	–	श्री. उमेश पाटील, क.का.सं.वि., रामटेकम्
मुद्रकः	–	एस.के.प्रिन्टर्स, दिल्ली
प्रकाशकः	–	कुलसचिवः, कविकुलगुरु–कालिदास–संस्कृत–विश्वविद्यालयः, प्रशासकीयभवनम्, मौदामार्गस्य, रामटेकम्. तथा न्यु भारतीय बुक कार्पोरेशन, नवी दिल्ली

PREFACE

It is indeed a matter of great pleasure and pride for Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University, Ramtek to have this rarest opportunity of hosting the 50th session of All India Oriental Conference at Nagpur. This AIOC-50th session at Nagpur will be forever remembered by all as the year 2019 also happens to be the year of Centenary Celebration of AIOC. The premier objective with which the great scholars of yester years had contemplated and established this national academic event called All India Oriental Conference has been achieved through these years with scores of young scholars contributing significantly to the treasure house of knowledge through their valuable research work.

The research of yore and of the present should be properly recorded so as to make it easily available to all lovers of knowledge and wisdom in the years to come. With this objective, we have contemplated to commemorate the 100th year of this grand event of 50th session of AIOC by way of publishing 100 monographs on different subjects in four languages viz., Sanskrit, Hindi, Marathi and English. It is no doubt a herculean task but still worth of it, for the reason that these 100 monographs will inspire many young scholars to take upon a fresh study and research of the oriental subjects with more vigour and zeal.

The AIOC Centenary Publication Series includes wide variety of subjects like Literature, Language, Veda, Indian Philosophy, Sanskrit Grammar, Law, Children Literature, Yoga, Astronomy and Astrology, Ayurveda, Pali, Prakrit, Jain, Buddhism, Education, Library Science, Poetics, Aesthetics, and Indology. It also includes reprint of some rare texts of academic importance which have gone out of print are not easily available. We wish to mark this centenary celebrations with this series that connects the glory of the past and aspirations of future. I place on record my sincere gratitude to all the authors of these monographs who have kindly contributed to the richness of this

series.

I am confident that the books published in these series will definitely inspire the lovers of Oriental Learning in general and of Sanskrit Language and Literature in particular.

On this occasion, we have published a memorable book of all the speeches of Section-Presidents of all previous sessions of AIOC. It is indeed a very capacious addition to any collection. I with all respect thank two eminent scholars of our times - Prof. Gautam Patel, President and Prof. Saroja Bhate, General Secretary, the torch bearers of AIOC who have not only encouraged us in this venture but also made all efforts to provide these valuable historical speeches for us. I thank all executive members of AIOC and my colleagues of the varsity for making this event a grand success. My words fall short in describing the painstaking efforts and scholarly commitment of my esteemed colleague Prof. Madhusudan Penna, local secretary of this session in bringing out this series.

I also take this opportunity to profusely thank Shri. Subhash Jain and Shri Dipak Jain, the proprietors of New Bharatiya Book Corporation, New Delhi for their enthusiastic approach and timely work with all precision and grace.

Let us all sanctify ourselves in the eternal flow of wisdom by reading these books and recommending these to others also!

सरस्वती श्रुतिमहती महीयताम्

Ramtek | Prof. Srinivasa Varakhedi
10th January 2020 | Vice Chancellor, KKSU

Kavikulaguru Kalidas Sanskrit University
All India Oriental Conference

100th Year 50th Session
10th-12th January, 2020

Chief Patron
Hon'ble Nitin Gadkari
Minister of Road, Transport & Highways of India

Patron
Prof. Srinivasa Varakhedi
Vice Chancellor, KKSU, Ramtek

AIOC President
Prof. Gautam Patel
Chairman, Sanskrit Seva Samiti, Ahmedabad.

AIOC General Secretary
Prof. Saroja Bhate
Professor of Sanskrit (Retd.), Pune University, Pune

AIOC Local Secretary
Prof. Penna Madhusudan
Dean, KKSU, Ramtek

Additional Local Secretary
Dr. Harekrishna Agasti
Dr. Kalapini Agasti
Dr. Dinakar Marathe
Dr. Parag Joshi

Organising Committee
Prof. C.G. Vijayakumar, Registrar (I/c) & Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Nanda Puri, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Krishnakumar Pandey, Dean, KKSU, Ramtek
Prof. Laita Chandratre, Dean, KKSU, Ramtek
Dr. Ramachandra Joshi, Finance Officer, KKSU, Ramtek
Dr. Umesh Shivahare, Controller of Examination, KKSU, Ramtek
Dr. Dipak Kapade, Librarian, KKSU, Ramtek
Dr. Renuka Bokare, PRO, KKSU, Ramtek

Shri. Rajivranjan Mishra, Technical Head, KKSU, Ramtek
Shri. Pravin Kalambe, Security Officer, KKSU, Ramtek

Reception Committee

Prof. Srinivasa Varakhedi, Chairperson Reception Committee & VC, KKSU
Parampujya Govindagiri Swamiji, Rishikesh
Prof. P.T. Chande, Former VC, KKSU
Prof. Uma Vaidya, Former VC, KKSU
Prof. Vijendra Kumar, VC, National Law University, Nagpur
Prof. Rajnish Shukla, VC, National Hindi University, Wardha
Prof. Vinayak Kane, VC, RTM Nagpur University, Nagpur
Shri. Krupal Tumane, Member of Parliament
Shri. Girishji Vyas, Member of Legislative Council
Shri. Chandrashekhar Bawankule, Guardian Minister, Nagpur
Prof. Vishram Jamdar, Director, VNIT, Nagpur
Dr. Bhushankumar Upadhyay, Commissioner of Police, Nagpur
Shri. Vijay Phanshikar, Editor, The Hitavada, Nagpur
Shri. Rajkumar Tirpude, Tirpude Group of Insitutions, Nagpur
Shri. Mohabbat Singh, Tuli International, Nagpur.
Shri. Chandragupta Varnekar, Principal Retd., Nagpur
Shri. Suresh Sharma, Baidyanath, Nagpur
Shri. Prabhakar Rao Mundle, Dharampeth Educational Institutions, Nagpur

Executive Committee

Prof. G. U. Thite,
Vice President

Dr. Brijeshkumar Shukla,
Treasurer

Members

Dr. Rajni Satish Chandra Jha
Prof. Shukla Ramakant
Dr. Behera Ranjit
Dr. Meena Shukla
Dr. Nirmala Kulkarni
Dr. Roy Gauri Nath
Dr. Tripathi Uma Rani
Dr. Pushpa Jha
Dr. Basu Ratna
Dr. Mithilesh Kumar
Prof. Singh Prasoon Dutta
Shri. Mishra Arun Ranjan
Dr. Mishra Baidyanath
Dr. Tripathi Rajendra Rasraj
Shri. Harshdev Madhav
Dr. Kamdev Jha
Dr. Parinita Deshpande
Dr. Jha Udayanath (Ashok)

शाङ्करभाष्यानुसारी

श्रीमद्बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रपाठः

समन्वयाख्ये प्रथमाध्याये

प्रथमः पादः ।

अधिकरणानि ।	सूत्राणि ।
१ जिज्ञासाधिकरणम्	१ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥
२ जन्माद्यधिकरणम्	२ जन्माद्यस्य यतः ॥
३ शास्त्रयोनित्वाधिकरणम्	३ शास्त्रयोनित्वात् ॥
४ समन्वयाधिकरणम्	४ तत् तु समन्वयात् ॥
	५ ईक्षतेर्नाशब्दम् ।
	६ गौणश्चेन्न, आत्मशब्दात् ।
	७ तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ।
५ ईक्षत्यधिकरणम्	८ हेयत्वावचनाच्च ।
	९ स्वाप्ययात् ।
	१० गतिसामान्यात् ।
	११ श्रुतत्वाच्च ॥
	१२ आनन्दमयोऽभ्यासात् ।
	१३ विकारशब्दान्नेति चेन्न, प्राचुर्यात् ।
	१४ तद्धेतुव्यपदेशाच्च ।
६ आनन्दमयाधिकरणम्	१५ मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ।
	१६ नेतरोऽनुपपत्तेः ।
	१७ भेदव्यपदेशाच्च ।
	१८ कामाच्च नानुमानापेक्षा ।
	१९ अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥

७ अन्तरधिकरणम्	२० अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्। २१ भेदव्यपदेशाच्चान्यः॥
८ आकाशाधिकरणम्	२२ आकाशस्तल्लिङ्गात्॥
९ प्राणाधिकरणम्	२३ अत एव प्राणः॥
१० ज्योतिश्चरणाधिकरणम्	२४ ज्योतिश्चरणाभिधानात्। २५ छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न, तथा चेतोऽर्पणनिगदात्, तथा हि दर्शनम्। २६ भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम्। २७ उपदेशभेदान्नेति चेन्न, उभयस्मिन्नप्यविरोधात्। २८ प्राणस्तथानुगमात्। २९ न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसंबन्धभूमा ह्यस्मिन्। ३० शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत्। ३१ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्न, उपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात्॥

समन्वयाख्ये प्रथमाध्याये

द्वितीयः पादः।

१ सर्वत्र प्रसिद्ध्यधिकरणम्	१ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्। २ विवक्षितगुणोपपत्तेश्च। ३ अनुपपत्तेस्तु न शारीरः। ४ कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च। ५ शब्दविशेषात्। ६ स्मृतेश्च। ७ अर्भकौकस्त्वात् तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न, निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च। ८ संभोगप्राप्तिरिति चेन्न, वैशेष्यात्॥
२ अत्रधिकरणम्	९ अत्ता चराचरग्रहणात्। १० प्रकरणाच्च॥
३ गुहाप्रविष्टाधिकरणम्	११ गुहां प्रविष्टावात्मनौ तद्दर्शनात्। १२ विशेषणाच्च॥

४ अन्तर[उपपत्य]धिकरणम्

१३ अन्तर उपपत्तेः ।

१४ स्थानादिव्यपदेशाच्च ।

१५ मुखविशिष्टाभिधानादेव च ।

१६ श्रुतोपनिपत्यकगत्यभिधानाच्च ।

१७ अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः ॥

५ अन्तर्याम्यधिकरणम्

१८ अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ।

१९ न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ।

२० शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥

६ अदृश्यत्वाधिकरणम्

२१ अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोपपत्तेः ।

२२ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ।

२३ रूपोपन्यासाच्च ॥

२४ वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात् ।

२५ स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ।

२६ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न, तथादृष्ट्युपदेशसंभवात् पुरुषमपि चैनमधीयते ।

२७ अत एव न देवता भूतं च ।

२८ साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ।

२९ अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ।

३० अनुस्मृतेर्बादरिः ।

३१ संपत्तेरिति जैमिनिः तथा हि दर्शयति ।

३२ आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥

समन्वयाख्ये प्रथमाध्याये

तृतीयः पादः ।

१ द्युभ्वाद्यधिकरणम्	१ द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ।
	२ मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ।
	३ नानुमानमतच्छब्दात् ।
	४ प्राणभृच्च ।
	५ भेदव्यपदेशात् ।
	६ प्रकरणात् ।
	७ स्थित्यदनाभ्यां च ॥
२ भूमाधिकरणम्	८ भूमा संप्रसादादध्युपदेशात् ।
	९ धर्मोपपत्तेश्च ॥
३ अक्षराधिकरणम्	१० अक्षरमम्बरान्तधृतेः ।
	११ सा च प्रशासनात् ।
	१२ अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥
४ ईक्षत्यधिकरणम्	१३ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात् सः ॥
५ दहराधिकरणम्	१४ दहर उत्तरेभ्यः ।
	१५ गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिङ्गं च ।
	१६ धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ।
	१७ प्रसिद्धेश्च ।
	१८ इतरपरामर्शात् स इति चेन्न, असंभवात् ॥
६ ईश्वराक्षिपुरुषाधिकरणम्	१९ उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ।
	२० अन्यार्थश्च परामर्शः ।
	२१ अल्पश्रुतेरिति चेत् तदुक्तम् ॥
७ अनुकृत्यधिकरणम्	२२ अनुकृतेस्तस्य च ।
	२३ अपि च स्मर्यते ॥

८ प्रमिताधिकरणम्	२४ शब्दादेव प्रमितः ।
	२५ हृद्यपेक्षतया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥
९ देवताधिकरणम्	२६ तदुपर्यपि बादरायणः संभवात् ।
	२७ विरोधः कर्मणीति चेन्न, अनेकप्रतिपत्तेर्दशनात् ।
	२८ शब्द इति चेन्न, अतः प्रभावात् प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
	२९ अत एव च नित्यत्वम् ।
	३० समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात् स्मृतेश्च ।
	३१ मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः ।
	३२ ज्योतिषि भावाच्च ।
	३३ भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥
१० अपशूद्राधिकरणम्	३४ शुगस्य तदनादरश्रवणात् तदाद्रवणात् सूच्यते हि ।
	३५ क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ।
	३६ संस्कारपरामर्शात् तदभावाभिलापाच्च ।
	३६ तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ।
	३८ श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात् स्मृतेश्च ॥
११ कम्पनाधिकरणम्	३९ कम्पनात् ॥
१२ ज्योतिरधिकरणम्	४० ज्योतिर्दर्शनात् ॥
१३ अर्थान्तरत्वव्यपदेशाधिकरणम्	४१ आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥
१४ सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम्	४२ सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।
	४३ पत्यादिशब्देभ्यः ॥

समन्वयाख्ये प्रथमाध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ आनुमानिकाधिकरणम्

१ आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न, शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ।

२ सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ।

३ तदधीनत्वादर्थवत् ।

४ ज्ञेयत्वावचनाच्च ।

५ वदतीति चेन्न, प्राज्ञो हि प्रकरणात् ।

६ त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ।

७ महद्वच्च ॥

२ चमसाधिकरणम्

८ चमसवदविशेषात् ।

९ ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ।

१० कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ।

११ न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ।

१२ प्राणादयो वाक्यशेषात् ।

१३ ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥

४ कारणत्वाधिकरणम्

१४ कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ।

१५ समाकर्षात् ॥

५ बालाक्यधिकरणम्

१६ जगद्वाचित्वात् ।

१७ जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत् तद्व्याख्यातम् ।

१८ अन्यार्थे तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥

६ वाक्यान्वयाधिकरणम्

१९ वाक्यान्वयात् ।

२० प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः ।

२१ उत्क्रमिष्यत एवं भावादित्यौडुलोमिः ।

२२ अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥

७ प्रकृत्यधिकरणम्	२३ प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ।
	२४ अभिध्योपदेशाच्च ।
	२५ साक्षाच्चोभयाम्नानात् ।
	२६ आत्मकृतेः परिणामात् ।
	२७ योनिश्च हि गीयते ॥
८ सर्वव्याख्यानाधिकरणम्	२८ एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥

॥ इति समन्वयाख्यः प्रथमाध्यायः ॥

अविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये

प्रथमः पादः ।

१ स्मृत्यधिकरणम्	१ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्न, अन्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ।
	२ इतरेषां चानुपलब्धेः ॥
२ योगप्रत्युक्त्यधिकरणम्	३ एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥
३ विलक्षणत्वाधिकरणम्	४ न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ।
	५ अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ।
	६ दृश्यते तु ।
	७ असदिति चेन्न, प्रतिषेधमात्रत्वात् ।
	८ अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ।
	९ न तु दृष्टान्तभावात् ।
	१० स्वपक्षदोषाच्च ।
	११ तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥
४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम्	१२ एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥
५ भोक्त्रापत्यधिकरणम्	१३ भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत् स्याल्लोकवत् ॥

६ आरम्भणाधिकरणम्	१४ तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः।
	१५ भावे चोपलब्धेः [भावाच्चोपलब्धेः]।
	१६ सत्वाच्चावरस्य।
	१७ असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न, धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्।
	१८ युक्तेः शब्दान्तराच्च।
	१९ पटवच्च।
	२० यथा च प्राणादि॥
७ इतरव्यपदेशाधिकरणम्	२१ इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः।
	२२ अधिकं तु भेदनिर्देशात्।
	२३ अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः॥
८ उपसंहारदर्शनाधिकरणम्	२४ उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न, क्षीरवद्धि।
	२५ देवादिवदपि लोके॥
९ कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्	२६ कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा।
	२७ श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्।
	२८ आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि।
	२९ स्वपक्षदोषाच्च॥
१० सर्वोपेताधिकरणम्	३० सर्वोपेता च तद्दर्शनात्।
	३१ विकरणत्वान्नेति चेत् तदुक्तम्॥
११ प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम्	३२ न प्रयोजनवत्त्वात्॥
	३३ लोकवत् तु लीलाकैवल्यम्॥
१२ वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम्	३४ वैषम्यनैर्घृण्ये न, सापेक्षत्वात्, तथाहि दर्शयति।
	३५ न कर्माविभागादिति चेन्न, अनादित्वात्।
	३६ उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च॥
१३ सर्वधर्मोपपत्त्याधिकरणम्	३७ सर्वधर्मोपपत्तेश्च॥

अविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये

द्वितीयः पादः ।

१ रचनानुपपत्त्यधिकरणम्

१ रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम् ।

२ प्रवृत्तेश्च ।

३ पयोम्बुवच्चेत् तत्रापि ।

४ व्यतिरेकानवस्थितेश्चानपेक्षत्वात् ।

५ अन्यत्राभावाच्च न तृणादिवत् ।

६ अभ्युपगमेऽप्यन्यर्थाभावात् ।

७ पुरुषाश्मवदिति चेत् तथापि ।

८ अङ्गित्वानुपपत्तेश्च ।

९ अन्यथानुमितौ च ज्ञशक्तिवियोगात् ।

१० विप्रतिषेधाच्चासमञ्जसम् ॥

२ महद्दीर्घाधिकरणम्

११ महद्दीर्घवद्वा ह्रस्वपरिमण्डलाभ्याम् ॥

३ परमाणुजगदकारणत्वाधिकरणम्

१२ उभयथापि न कर्म, अतस्तदभावः ।

१३ समवायाभ्युपगमाच्च साम्यादनवस्थितेः ।

१४ नित्यमेव च भावात् ।

१५ रूपादिमत्वाच्च विपर्ययो दर्शनात् ।

१६ उभयथा च दोषात् ।

१७ अपरिग्रहाच्चात्यन्तमनपेक्षा ॥

४ समुदायाधिकरणम्

१८ समुदाय उभयहेतुकेऽपि तदप्राप्तिः ।

१९ इतरेतरप्रत्ययत्वादिति चेन्न, उत्पत्तिमात्रनिमित्तत्वात् ।

२० उत्तरोत्पादे च पूर्वनिरोधात् ।

२१ असति प्रतिज्ञोपरोधो यौगपद्यमन्यथा ।

२२ प्रतिसंख्याप्रतिसंख्यानिरोधाप्राप्तिरविच्छेदात् ।

२३ उभयथा च दोषात् ।

२४ आकाशे चाविशेषात् ।

२५ अनुस्मृतेश्च ।

२६ नासतोऽदृष्टत्वात् ।

२७ उदासीनानामपि चैवं सिद्धिः ॥

५ अभावाधिकरणम्

२८ नाभाव उपलब्धेः ।

२९ वैधर्म्याच्च न स्वप्नादिवत् ।

३० न भावोऽनुपलब्धेः ।

३१ क्षणिकत्वाच्च ।

३२ सर्वथानुपपत्तेश्च ॥

६ एकस्मिन्नसंभवाधिकरणम्

३३ नैकस्मिन्नसंभवात् ।

३४ एवं चात्माकार्त्स्न्यम् ।

३५ न च पर्यायादप्यविरोधो विकारादिभ्यः ।

३६ अन्त्यावस्थितेश्चोभयनित्यत्वादविशेषः ॥

७ पत्यधिकरणम्

३७ पत्युरसामञ्जस्यात् ।

३८ संबन्धानुपपत्तेश्च ।

३९ अधिष्ठानानुपपत्तेश्च ।

४० करणवच्चेन्न, भोगादिभ्यः ।

४१ अन्तवत्त्वमसर्वज्ञता वा ॥

८ उत्पत्त्यसंभवाधिकरणम्	४२ उत्पत्त्यसंभवात् । ४३ न च कर्तुः करणम् । ४४ विज्ञानादिभावे वा तदप्रतिषेधः । ४५ विप्रतिषेधाच्च ॥

अविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये

तृतीयः पादः ।

१ वियदधिकरणम्	१ न वियदश्रुतेः । २ अस्ति तु । ३ गौणी, असंभवात् । ४ शब्दाच्च । ५ स्याच्चैकस्य ब्रह्मशब्दवत् । ६ प्रतिज्ञाहानिरव्यतिरेकाच्छब्देभ्यः । ७ यावद्विकारं तु विभागो लोकवत् ॥
२ मातरिश्वाधिकरणम्	८ एतेन मातरिश्वा व्याख्याताः ॥
३ असंभवाधिकरणम्	९ असंभवस्तु सतोऽनुपपत्तेः ॥
४ तेजोऽधिकरणम्	१० तेजोऽतस्तथाप्याह ॥
५ अबधिकरणम्	११ आपः ॥
६ पृथिव्यधिकाराधिकरणम्	१२ पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः ॥
७ तदभिध्यानाधिकरणम्	१३ तदभिध्यानादेव तु तल्लिङ्गात् सः ॥
८ विपर्ययाधिकरणम्	१४ विपर्ययेण तु क्रमोऽत उपपद्यते च ॥
९ अन्तराविज्ञानाधिकरणम्	१५ अन्तरा विज्ञानमनसी क्रमेण तल्लिङ्गादिति चेन्न, अविशेषात् ॥
१० चराचरव्यपाश्रयाधिकरणम्	१६ चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात् तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात् ॥
११ आत्माधिकरणम्	१७ नात्मा, अश्रुतेर्नित्यत्वाच्च ताभ्यः ॥
१२ ज्ञाधिकरणम्	१८ ज्ञोऽत एव ॥

१३ उत्क्रान्तिगत्यधिकरणम्

१९ उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम्।
२० स्वात्मना चोत्तरयोः।
२१ नाणुरतच्छ्रुतेरिति चेन्न, इतराधिकारात्।
२२ स्वशब्दोन्मानाभ्यां च।
२३ अविरोधश्चन्दनवत्।
२४ अवस्थितिवैशेष्यादिति चेन्न, अभ्युपगमाद्धृदि हि।
२५ गुणाद्वा लोकवत्।
२६ व्यतिरेको गन्धवत्।
२७ तथा च दर्शयति।
२८ पृथगुपदेशात्।
२९ तद्गुणसारत्वात् तु तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्।
३० यावदात्मभावित्वाच्च न दोषः तद्दर्शनात्।
३१ पुंस्त्वादिवत्वस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात्।
३२ नित्योपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गोऽन्यतरनियमो वान्यथा॥

१४ कर्त्रधिकरणम्

३३ कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्।
३४ विहारोपदेशात्।
३५ उपादानात्।
३६ उपलब्धिवदनियमः।
३७ व्यपदेशाच्च क्रियायां न चेन्निर्देशविपर्ययः।
३८ शक्तिविपर्ययात्।
३९ समाध्यभावाच्च॥

१५ तक्षाधिकरणम्

४० यथा च तक्षोभयथा॥

१६ परायत्ताधिकरणम्

४१ परात् तु तच्छ्रुतेः।
४२ कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः॥

१७ अंशाधिकरणम्	४३ अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि दाशकितवादित्वमधीयत एके ।
	४४ मन्त्रवर्णाच्च ।
	४५ अपि च स्मर्यते ।
	४६ प्रकाशादिवन्नैवं परः ।
	४७ स्मरन्ति च ।
	४८ अनुज्ञापरिहारौ देहसंबन्धाज्ज्योतिरादिवत् ।
	४९ असंततेश्चाव्यतिकरः ।
	५० आभास एव च ।
	५१ अदृष्टानियमात् ।
	५२ अभिसंध्यादिष्वपि चैवम् ।
	५३ प्रदेशादिति चेन्न, अन्तर्भावात् ॥

अविरोधाख्ये द्वितीयाध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम्	१ तथा प्राणाः ।
	२ गौण्यसंभवात् ।
	३ तत् प्राक्श्रुतेश्च ।
	४ तत्पूर्वकत्वाद्वाचः ॥
२ सप्तगत्यधिकरणम्	५ सप्त गतेर्विशेषितत्वाच्च ।
	६ हस्तादयस्तु स्थितेऽतो नैवम् ॥
३ प्राणाणुत्वाधिकरणम्	७ अणवश्च ।
४ प्राणश्रैष्ठ्याधिकरणम्	८ श्रेष्ठश्च ॥
५ वायुक्रियाधिकरणम्	९ न वायुक्रिये पृथगुपदेशात् ।
	१० चक्षुरादिवत् तु तत्सहशिष्ट्यादिभ्यः ।
	११ अकरणत्वाच्च न दोषस्तथाहि दर्शयति ।
	१२ पञ्चवृत्तिर्मनो व्यपदिश्यते ॥

६ श्रेष्ठाणुत्वाधिकरणम्	१३ अणुश्च ॥
७ ज्योतिराद्यधिकरणम्	१४ ज्योतिराद्यधिष्ठानं तु तदामननात् । १५ प्राणवता शब्दात् । १६ तस्य च नित्यत्वात् ॥
८ इन्द्रियाधिकरणम्	१७ त इन्द्रियाणि तद्व्यपदेशादन्यत्र श्रेष्ठात् । १८ भेदश्रुतेः । १९ वैलक्षण्याच्च ॥
९ संज्ञामूर्तिक्लृप्त्यधिकरणम्	२० संज्ञामूर्तिक्लृप्तिस्तु त्रिवृत्कुर्वत उपदेशात् । २१ मांसादि भौमं यथाशब्दमितरयोश्च । २२ वैशेष्यात् तु तद्वादस्तद्वादः ॥

॥ इति अविरोधाख्यो द्वितीयाध्यायः ॥

साधनाख्ये तृतीयाध्याये

प्रथमः पादः ।

१ तदन्तरप्रतिपत्त्यधिकरणम्	१ तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम् । २ त्र्यात्मकत्वात् तु भूयस्त्वात् । ३ प्राणगतेश्च । ४ अग्न्यादिगतिश्रुतेरिति चेन्न, भाक्तत्वात् । ५ प्रथमेऽश्रवणादिति चेन्न, ता एव ह्युपपत्तेः । ६ अश्रुतत्वादिति चेन्न, इष्टादिकारिणां प्रतीतेः । ७ भाक्तं वा, अनात्मवित्त्वात्, तथाहि दर्शयति ॥
२ कृतात्ययाधिकरणम्	८ कृतात्ययेऽनुशयवान्, दृष्टस्मृतिभ्याम्, यथेतमनेवं च । ९ चरणादिति चेन्न, उपलक्षणार्थेति कार्ष्णाजिनिः । १० आनर्थक्यमिति चेन्न तदपेक्षित्वात् । ११ सुकृतदुष्कृते एवेति तु बादरिः ॥

३ अनिष्टादिकार्यधिकरणम्

१२ अनिष्टादिकारिणामपि च श्रुतम् ।

१३ संयमने त्वनुभूयेतरेषामारोहावरोहौ तद्गतिदर्शनात् ।

१४ स्मरन्ति च ।

१५ अपि च सप्त ।

१६ तत्रापि च तद्व्यापारादविरोधः ।

१७ विद्याकर्मणोरिति तु प्रकृतत्वात् ।

१८ न तृतीये तथोपलब्धेः ।

१९ स्मर्यतेऽपि च लोके ।

२० दर्शनाच्च ।

२१ तृतीयशब्दावरोधः संशोकजस्य ॥

४ साभाव्यापत्त्यधिकरणम्

२२ साभाव्यापत्तिरुपपत्तेः ॥

५ नातिचिराधिकरणम्

२३ नातिचिरेण विशेषात् ॥

६ अन्याविष्ठिताधिकरणम्

२४ अन्याधिष्ठितेषु पूर्ववदभिलापात् ।

२५ अशुद्धमिति चेन्न शब्दात् ।

२६ रेतः सिग्योगोऽथ ।

२७ योनेः शरीरम् ॥

साधनाख्ये तृतीयाध्याये

द्वितीयः पादः

१ संध्याधिकरणम्

१ सन्ध्ये सृष्टिराह हि ।

२ निर्मातारं चैके पुत्रादयश्च ।

३ मायामात्रं तु कात्स्न्येनानभिव्यक्तस्वरूपत्वात् ।

४ सूचकश्च हि श्रुतेः, आचक्षते च तद्विदः ।

५ पराभिध्यानात् तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ ।

६ देहयोगाद्वा सोऽपि ॥

२ तदभावाधिकरणम्	७ तदभावो नाडीषु तच्छ्रुतेरात्मनि च ।
	८ अतः प्रबोधोऽस्मात् ॥
३ कर्मानुस्मृतिशब्दविध्यधिकरणम्	९ स एव तु कर्मानुस्मृतिशब्दविधिभ्यः ॥
४ मुग्धेऽर्धसंपत्यधिकरणम्	१० मुग्देऽर्धेसंपत्तिः परिशेषात् ॥
५ उभयलिङ्गाधिकरणम्	११ न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि ।
	१२ न भेदादिति चेन्न प्रत्येकमतद्वचनात् ।
	१३ अपि चैवमेके ।
	१४ अरूपवदेव हि तत्प्रधानत्वात् ।
	१५ प्रकाशवच्चावैयर्थ्यात् ।
	१६ आह च तन्मात्रम् ।
	१७ दर्शयति च, अथो अपि स्मर्यते ।
	१८ अत एव चोपमा सूर्यकादिवत् ।
	१९ अम्बुवदग्रहणात् तु न तथात्वम् ।
	२० वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम् ।
	२१ दर्शनाच्च ॥
६ प्रकृतैतावत्त्वाधिकरणम्	२२ प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः ।
	२३ तदव्यक्तमाह हि ।
	२४ अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ।
	२५ प्रकाशादिवच्चावैशेष्यं, प्रकाशश्च कर्मण्यभ्यासात् ।
	२६ अतोऽनन्तेन, तथाहि लिङ्गम् ।
	२७ उभयव्यपदेशात् त्वहिकुण्डलवत् ।
	२८ प्रकाशाश्रयवद्वा तेजस्त्वात् ।
	२९ पूर्ववद्वा ।
	३० प्रतिषेधाच्च ॥

७ पराधिकरणम्	३१ परमतः सेतून्मानसंबन्धभेदव्यपदेशेभ्यः । ३२ सामान्यात् तु । ३३ बुद्ध्यर्थः पादवत् । ३४ स्थानविशेषात् प्रकाशादिवत् । ३५ उपपत्तेश्च । ३६ तथान्यप्रतिषेधात् । ३७ अनेन सर्वगतत्वमायामशब्दादिभ्यः ॥
८ फलाधिकरणम्	३८ फलमत उपपत्तेः । ३९ श्रुतत्वाच्च । ४० धर्मं जैमिनिरत एव । ४० पूर्वं तु बादरायणो हेतुव्यपदेशात् ॥

साधनाख्ये तृतीयाध्याये

तृतीयः पादः

१ सर्ववेदान्तप्रत्ययाधिकरणम्	१ सर्ववेदान्तप्रत्ययं चोदनाद्यविशेषात् । २ भेदान्नेति चेन्न, एकस्यामपि । ३ स्वाध्यायस्य तथात्वेन हि समाचारेऽधिकाराच्च, सर्ववच्च तन्नियमः । ४ दर्शयति च ॥
२ उपसंहाराधिकरणम्	५ उपसंहारोऽर्थाभेदाद्विधिशेषवत् समाने च ॥
३ अन्यथात्वाधिकरणम्	६ अन्यथात्वं शब्दादिति चेन्न, अविशेषात् । ७ न वा प्रकरणभेदात् परोवरीयस्त्वादिवत् । ८ संज्ञातश्चेत् तदुक्तम्, अस्ति तु तदपि ॥
४ व्याप्त्यधिकरणम्	९ व्याप्तेश्च समञ्जसम् ॥
५ सर्वाभेदाधिकरणम्	१० सर्वाभेदादन्यत्रेमे ॥

६ आनन्दाद्यधिकरणम्	११ आनन्दादयः प्रधानस्य ।
	१२ प्रियशिरस्त्वाद्यप्राप्तिरुपचयापचयौ हि भेदे ।
	१३ इतरे त्वर्थसामान्यात् ॥
७ आध्यानाधिकरणम्	१४ आध्यानाय प्रयोजनाभावात् ।
	१५ आत्मशब्दाच्च ॥
८ आत्मगृहीत्यधिकरणम्	१६ आत्मगृहीतिरिरवदुत्तरात् ।
	१७ अन्वयादिति चेत् स्यादवधारणात् ॥
९ कार्याख्यानाधिकरणम्	१८ कार्याख्यानादपूर्वम् ॥
१० समानाधिकरणम्	१९ समान एवं चाभेदात् ॥
११ संबन्धाधिकरणम्	२० संबन्धादेवमन्यत्रापि ।
	२१ न वा विशेषात् ।
	२२ दर्शयति च ॥
१२ संभृत्यधिकरणम्	२३ संभृतिद्युव्याप्त्यापि चातः ॥
१३ पुरुषविद्याधिकरणम्	२४ पुरुषविद्यायामिव चेतरेषामाम्नानात् ॥
१४ वेधाद्यधिकरणम्	२५ वेधाद्यर्थभेदात् ॥
१५ हान्यधिकरणम्	२६ हानौ तूपायनशब्दशेषत्वात् कुशाछन्दस्तुत्युपगानवत् तदुक्तम् ॥
१६ सांपरायाधिकरणम्	२७ सांपराये तर्तव्याभावात् तथा ह्यन्ये ।
	२८ छन्दत उभयाविरोधात् ॥
१७ गतेरर्थवत्त्वाधिकरणम्	२९ गतेरर्थवत्त्वमुभयथा, अन्यथा हि विरोधः ।
	३० उपपन्नस्तल्लक्षणार्थोपलब्धेर्लोकवत् ॥
१८ अनियमाधिकरणम्	३१ अनियमः सर्वासामविरोधः शब्दानुमानाभ्याम् ॥
१९ यावदधिकाराधिकरणम्	३२ यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणाम् ॥
२० अक्षरध्यधिकरणम्	३३ अक्षरधियां त्ववरोधः सामान्यतद्भावाभ्यामौपसवदत् तदुक्तम् ॥
२१ इयदधिकरणम्	३४ इयदामननात् ॥

२२ अन्तराधिकरणम्	३५ अन्तरा भूतग्रामवत् स्वात्मनः ।
	३६ अन्यथा भेदानुपपत्तिरिति चेन्न उपदेशान्तरवत् ॥
२३ व्यतिहाराधिकरणम्	३७ व्यतिहारो विशिंपन्ति हीतरवत् ॥
२४ सत्याद्यधिकरणम्	३८ सैव हि सन्यादयः ॥
२५ कामाद्यधिकाराधिकरणम्	३९ कामादितरत्र तत्र चायतनादिभ्यः ॥
२६ आदराधिकरणम्	४० आदरादलोपः ।
	४१ उपस्थितेऽतस्तद्वचनात् ॥
२७ तन्निर्धारणाधिकरणम्	४२ तन्निर्धारणानियमस्तदृष्टेः पृथग्ध्यप्रतिबन्धः फलम् ॥
२८ प्रदानाधिकरणम्	४३ प्रदानवदेव तदुक्तम् ॥
२९ लिङ्गभूयस्त्वाधिकरणम्	४४ लिङ्गभूयस्त्वात्, तद्धि बलीयस्तदपि ।
	४५ पूर्वविकल्पः प्रकरणात् स्यात् क्रिया मानसवत् ।
	४६ अतिदेशाच्च ।
	४७ विद्यैव तु निर्धारणात् ।
	४८ दर्शनाच्च ।
	४९ श्रुत्यादिबलीयस्त्वाच्च न बाधः ।
	५० अनुबन्धादिभ्यः प्रज्ञान्तरपृथक्त्ववदृष्टश्च तदुक्तम् ।
	५१ न सामान्यादप्युपलब्धेर्मृत्युवन्नहि लोकापत्तिः ।
	५२ परेण च शब्दस्य ताद्विध्ये भूयस्त्वात् त्वनुबन्धः ॥
३० ऐकात्म्याधिकरणम्	५३ एक आत्मनः शरीरे भावात् ।
	५४ व्यतिरेकस्तद्भावाभावित्वान्न तूपलब्धिवत् ॥
३१ अङ्गावबद्धाधिकरणम्	५५ अङ्गावबद्धस्तु न शाखासु हि प्रतिवेदम् ।
	५६ मन्त्रादिवद्वाविरोधः ॥
३२ भूमज्यायस्त्वाधिकरणम्	४७ भूम्नः क्रतुवज्ज्यायस्त्वं तथाहि दर्शयति ॥
३३ शब्दादिभेदाधिकरणम्	४८ नाना शब्दादिभेदात् ॥
३४ विकल्पाधिकरणम्	४९ विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात् ॥

३५ काम्याधिकरणम्	६० काम्यास्तु यथाकामं समुच्चीयेरन्न वा पूर्वहेत्वभावात् ॥
३६ यथाश्रयभावाधिकरणम्	६१ अङ्गेषु यथाश्रयभावः । ६२ शिष्टेश्च । ६३ समाहारात् । ६४ गुणसाधारण्यश्रुतेश्च । ६५ न वा तत्सहभावाश्रुतेः । ६६ दर्शनाच्च ॥

साधनाख्ये तृतीयाध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ पुरुषार्थाधिकरणम्	१ पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति बादरायणः । २ शेषत्वात् पुरुषार्थवादो यथान्येष्विति जैमिनिः । ३ आचारदर्शनात् । ४ तच्छ्रुतेः । ५ समन्वारम्भणात् । ६ तद्वतो विधानात् । ७ नियमाच्च । ८ अधिकोपदेशात् तु बादरायणस्यैवं तद्दर्शनात् । ९ तुल्यं तु दर्शनम् । १० असार्वत्रिकी । ११ विभागः शतवत् । १२ अध्ययनमात्रवतः । १३ नाविशेषात् । १४ स्तूयतेऽनुमतिर्वा । १५ कामकारेण चैके । १६ उपमर्दे च । १७ ऊर्ध्वरेतःसु च शब्दे हि ॥

२ परामर्शाधिकरणम्	१८ परामर्शं जैमिनिरचोदना चापवदति हि । १९ अनुष्ठेयं बादरायणः साम्यश्रुतेः । २० विधिर्वा धारणवत् ॥
३ स्तुतिमात्राधिकरणम्	२१ स्तुतिमात्रमुपादानादिति चेन्न, अपूर्वत्वात् । २२ भावशब्दाच्च ॥
४ पारिप्लवाधिकरणम्	२३ पारिप्लवार्था इति चेन्न, विशेषितत्वात् । २४ तथा चैकवाक्यतोपबन्धात् ॥
५ अग्नीन्धनाद्यधिकरणम्	२५ अत एव चाग्नीन्धनाद्यनपेक्षा ॥
६ सर्वापेक्षाधिकरणम्	२६ सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत् । २७ शमदमाद्युपेतः स्यात् तथापि तु तद्विधेस्तदङ्गतया तेषामवश्यानुष्ठेयत्वात् ॥
७ सर्वान्नानुमत्यधिकरणम्	२८ सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात् । २९ अबाधाच्च । ३० अपि च स्मर्यते । ३१ शब्दश्चातोऽकामकारे ॥
८ आश्रमकर्माधिकरणम्	३२ विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि । ३३ सहकारित्वेन च । ३४ सर्वथापि त एव, उभयलिङ्गात् । ३५ अनभिभवं च दर्शयति ॥
९ विधुराधिकरणम्	३६ अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः । ३७ अपि च स्मर्यते । ३८ विशेषानुग्रहश्च । ३९ अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च ॥
१० तद्भूताधिकरणम्	४० तद्भूतस्य तु नातद्भावो जैमिनेरपि नियमातद्रूपाभावेभ्यः ॥
११ आधिकारिकाधिकरणम्	४१ न चाधिकारिकमपि पतनानुमानात् तदयोगात् । ४२ उपपूर्वमपि त्वेके भावमशनवत् तदुक्तम् ॥

१२ बहिरधिकरणम्	४३ बहिस्तूभयथापि स्मृतेराचारच्च ॥
१३ स्वाम्यधिकरणम्	४४ स्वामिनः फलश्रुतेरित्यात्रेयः । ४५ आर्त्विज्यमित्यौडुलोमिस्तस्मै हि परिक्रीयते । ४६ श्रुतेश्च ॥
१४ सहकार्यन्तरविध्यधिकरणम्	४७ सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत् । ४८ कृत्स्नभावात् तु गृहिणोपसंहारः । ४९ मौनवदितरेषामप्युपदेशात् ॥
१५ अनाविष्काराधिकरणम्	५० अनाविष्कुर्वन्नन्वयात् ॥
१६ ऐहिकाधिकरणम्	५१ ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात् ॥
१७ मुक्तिफलाधिकरणम्	५२ एवं मुक्तिफलानियमस्तदवस्थावधृतेस्तदवस्थावधृतेः ॥

॥ इति साधनाख्यस्तृतीयाध्यायः ॥

फलाख्ये चतुर्थाध्याये

प्रथमः पादः ॥

१ आवृत्त्यधिकरणम्	१ आवृत्तिरसकृदुपदेशात् ॥ २ लिङ्गाच्च ॥
२ आत्मत्वोपासनाधिकरणम्	३ आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च ॥
३ प्रतीकाधिकरणम्	४ न प्रतीके, न हि सः ॥
४ ब्रह्मदृष्ट्यधिकरणम्	५ ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षात् ॥
५ आदित्यादिमत्यधिकरणम्	६ आदित्यादिमतयश्चाङ्ग उपपत्तेः ॥
६ आसीनाधिकरणम्	७ आसीनः संभवात् । ८ ध्यानाच्च । ९ अचलत्वं चापेक्ष्य । १० स्मरन्ति च ॥
७ एकाग्रताधिकरणम्	११ यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् ॥

८ आप्रायणाधिकरणम्	१२ आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम् ॥
९ तदधिगमाधिकरणम्	१३ तदधिगम उत्तरपूर्वार्धयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात् ॥
१० इतरसंश्लेषाधिकरणम्	१४ इतरस्याप्येवमसंश्लेषः पाते तु ॥
११ अनारब्धाधिकरणम्	१५ अनारब्धकार्ये एव तु पूर्वे तदवधेः ॥
१२ अग्निहोत्राद्यधिकरणम्	१६ अग्निहोत्रादि तु तत्कार्यायैव तद्दर्शनात् । १७ अतोऽन्यापि ह्येकेषामुभयोः ॥
१३ विद्याज्ञानसाधनाधिकरणम्	१८ भोगेन त्वितरे क्षपयित्वा संपद्यते ॥

फलाख्ये चतुर्थाध्याये

द्वितीयः पादः ।

१ वागधिकरणम्	१ वाङ्मनसि दर्शनाच्छब्दात् । २ अत एव च सर्वाण्यनु ॥
२ मनोऽधिकरणम्	३ तन्मनः प्राण उत्तरात् ॥
३ अध्यक्षाधिकरणम्	४ सोऽध्यक्षे तदुपगमादिभ्यः । ५ भूतेषु तच्छ्रुतेः । ६ नैकस्मिन् दर्शयतो हि ॥
४ आसृत्युपक्रमाधिकरणम्	७ समाना चासृत्युपक्रमादमृतत्त्वं चानुपोष्य ॥
५ संसारव्यपदेशाधिकरणम्	८ तदापीतेः संसारव्यपदेशात् । ९ सूक्ष्मं प्रमाणतश्च तथोपलब्धेः । १० नोपमर्देनातः । ११ अस्यैव चोपपत्तेरेष ऊष्मा ॥
६ प्रतिषेधाधिकरणम्	१२ प्रतिषेधादिति चेन्न शारीरात् । १३ स्पष्टो ह्येकेषाम् । १४ स्मर्यते च ॥
७ वागादिलयाधिकरणम्	१५ तानि परे तथा ह्याह ॥
८ अविभागाधिकरणम्	१६ अविभागो वचनात् ॥

९ तदोकोधिकरणम्	१७ तदोकोग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात् तच्छेपगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतः शताधिकया ॥
१० रश्म्यधिकरणम्	१८ रश्म्यनुसारी ॥
	१९ निशि नेति चेन्न, संबन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ॥
११ दक्षिणायनाधिकरणम्	२० अतश्चायनेऽपि दक्षिणे ।
	२१ योगिनः प्रति स्मर्यते स्मार्ते चैते ॥

फलाख्ये चतुर्थाध्याये

तृतीयः पादः ।

१ अर्चिराद्यधिकरणम्	१ अर्चिरादिना तत्प्रथितेः ॥
२ वाय्वधिकरणम्	२ वायुमब्दादविशेषविशेषाभ्याम् ॥
३ तडिदधिकरणम्	३ तडितोऽधि वरुणः संबन्धात् ॥
४ आतिवाहिकाधिकरणम्	४ आतिवाहिकास्तल्लिङ्गात् ।
	५ उभयव्यामोहात् तत्सिद्धेः ।
	६ वैद्युतेनैव ततस्तच्छ्रुतेः ॥
५ कार्याधिकरणम्	७ कार्ये बादरिरस्य गत्युपपत्तेः ।
	८ विशेषितत्वाच्च ।
	९ सामीप्यात् तु तद्व्यपदेशः ।
	१० कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधानात् ।
	११ स्मृतेश्च ।
	१२ परं जैमिनिर्मुख्यत्वात् ।
	१३ दर्शनाच्च ।
	१४ न च कार्ये प्रतिपत्त्यभिसन्धिः ॥
६ अप्रतीकालम्बनाधिकरणम्	१५ अप्रतीकालम्बनान् नयतीति बादरायण उभयथा दोषात् तत्क्रतुश्च ।
	१६ विशेषं च दर्शयति ॥

फलाख्ये चतुर्थाध्याये

चतुर्थः पादः ।

१ संपद्याविर्भावाधिकरणम्	१ संपाद्याविर्भावः स्वेन शब्दात् । २ मुक्तः प्रतिज्ञानात् । ३ आत्मा प्रकरणात् ॥
२ अविभागेनदृष्टत्वाधिकरणम्	४ अविभागेन दृष्टत्वात् ॥
३ ब्राह्माधिकरणम्	५ ब्राह्मणेन जैमिनिरुपन्यासादिभ्यः । ६ चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडुलोमिः । ७ एवमप्युपन्यासात् पूर्वभावादविरोधं बादरायणः ॥
४ संकल्पाधिकरणम्	८ संकल्पादेव तु तच्छ्रुतेः । ९ अत एव चानन्याधिपतिः ॥
५ अभावाधिकरणम्	१० अभावं बादरिराह ह्येवम् । ११ भावं जैमिनिर्विकल्पामननात् । १२ द्वादशाहवदुभयविधं बादरायणोऽतः । १३ तन्वभावे संध्यवदुपपत्तेः । १४ भावे जाग्रद्वत् ॥
६ प्रदीपाधिकरणम्	१५ प्रदीपवदावेशस्तथाहि दर्शयति । १६ स्वाप्ययसंपत्योरन्यतरापेक्षमाविष्कृतं हि ॥
७ जगद्व्यापाराधिकरणम्	१७ जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसंनिहितत्वाच्च । १८ प्रत्यक्षोपदेशादिति चेन्न, आधिकारिकमण्डलस्थोक्तेः । १९ विकारावर्ति च, तथाहि स्थितिमाह । २० दर्शयतश्चैवं प्रत्यक्षानुमाने । २१ भोगमात्रसाम्यलिङ्गात् । २२ अनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दात् ॥

॥ इति फलाख्यश्चतुर्थाध्यायः ॥

समाप्तः शाङ्करभाष्यानुसारी

॥ श्रीमद्बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रपाठः ॥

अध्यायशः पादशश्च सूत्राणामधिकरणानां च संख्यादर्शः

अध्यायाः	पादाः	अधिकरणानि	सूत्राणि	आदितः अधिकरणानि	आदितः सूत्राणि
१	१	११	३१	११	३१
	२	७	३२	१८	६३
	३	१४	४३	३२	१०६
	४	८ [४०]	२८ [१३४]	४०	१३४
२	१	१३	३७	५६	१७१
	२	८	४५	६१	२१६
	३	१७	५३	७८	२६९
	४	९ [४७]	२२ [१५७]	८७	२९१
३	१	६	२७	९३	३१८
	२	८	४१	१०१	३५९
	३	३६	६६	१३७	४२५
	४	१७ [६७]	५२ [१८६]	१५४	४७७
४	१	१४	१९	१६८	४९६
	२	११	२१	१७९	५१७
	३	६	१६	१८५	५३३
	४	७ [३८]	२२ [७८]	१९२	५५५
४	१६	१९२	५५५		

****